

**Күлтегін
жырлары**

Қазақ әдебиеті тарихы қазақ халқының ерте замандардан бастап бүгінге дейін жасаған көркем әдебиет туындыларын толық қамтыды. Ежелгі дәуірдегі әдебиетіміз туралы айтқанда, ең алдымен, екі мәселені айқын түсінуіміз керек. Біріншісі – біздің ежелгі дәуір әдебиетіміздің туындылары тек қазақ халқының ғана еншісі емес, олардың басқа түркі тектес халықтардың да әдебиетіне ортақ екендігі. Екіншісі – қазақ тілінде емес, ежелгі түркі тілінде жазылғандығы. Енді осы жайттарға түсінік бере кетейік.

Қазақ халқының құрылуына негіз болған ру-тайпалар ол замандарда қазіргі Қазақстанды, Орта Азияны, Оңтүстік–шығыс Сібірді, Орталық Азияны, Еділ бойын, Каспий жағалауларын мекен еткен. Олар өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, хакас, башқұрт, татар халықтарының төл құрамына енген ру-тайпалармен аралас өмір кешкен.

Күлтегін Құтлық (Елтеріс) қазанның екінші ұлы, Білге қазанның (Могилян) туған інісі. Шешесі Елбілге қатұн. Жеті жасында әкесі Құтлық (680-692 жж. билік құрған) қайтыс болады. Қазан тағына оның інісі Қапаған (692-716 жж.) отырады. Күлтегін мен Білге, Қапағанның інісі Бөгүні (716ж.) тақтан тайдырып, қазандық билікті Білге қолына (716-734жж.) алады.

КҮЛТЕГІН

Күлтегін – Қапаған және Білге қаған дәуіріндегі түркілер мемлекетінің көрнекті әскери қолбасшысы. Құтылық қағанның кіші ұлы. Қапаған қайтыс болғаннан кейін, бүкіл түркілер мемлекетінің әскерін Күлтегін басқарды. Ол дана Тоныкөкті ел басқару ісіне қайта шақырды. Күлтегін түркілер мемлекетін нығайту мақсатымен бірнеше рет жорыққа шығып, өзін қабілетті қолбасшы ретінде танытты. 718 жылы қас жауы тағаштар шабуылына тойтарыс берді. Екі ел арасында бірнеше жыл бойы бейбіт өмір орнады. Күлтегін қой жылы ақпанның 27 күні, 47 жасында дүниеден озды. Оны жерлеуге әлемнің төртбұрышынан, үлкен көрші елдерден белгілі адамдар қатысты.

"Күлтегін" жырындағы хикаялар

Жыр кәлемі жағынан 428 сөз жолынан тұрады. Мұны әзірлеушілер тастауы руналы жазу бойынша есептегенде сөзіннен-сөзіне 53 сөз атар жазу болады. Бұл жырдың ерекшелігі-осы жыр бір-бірінен толық дербес тұрған 6 хикаядан, яғни 6 оқиғадан тұрған деуге болады.

I хикая

Түрік халқының
құлы ата-бабалары
туралы

IV хикая

Қападан қапқан
туралы

II хикая

Түріктерді
тауаштардың
бағындырып алуы
туралы.

V хикая

Білге қапқан туралы

III хикая

Елтеріс қапқанды
сипаттау

VI хикая

Күлтегін туралы жыр

Түрік қапқанаты Бұмын, Естемі қапқандардан соң, 630-680 жылдары
тәуелсіздігінен айрылып, тауаштарға бодан болады.

"ҚЛТЕГІН" ЖЫРЫНЫ МАЗМНЫ

ҚЛтегін ескерткішіні алтыншы хикаясын ҚЛтегін батырды жауынгерлік жорықтары жөнінде жазылған ақжайып жыр дастан деуге болады. Алтыншы хикая он үшін топтамадан тұрады.

Міне, осы алтыншы хикаяның бірінші циклы ҚЛтегіннің ұскери қызметінің алғашқы сәттері алай болғанын суреттеуден басталады. Бірінші циклді басталуы- он жастағы бала жігітке ҚЛтегін деген ерлік есім алай берілгенін тұрғыт жолды жырда баяндап береді. Сосын оқиғаның аяқталуына, ҚЛтегіннің тұрғыт жері үшін жергізген аңды шайқастары қырысқандығын айтады. Ал цикл ортасында ҚЛтегіннің теңдесі жоқ жеңістері жыр болады:

Ісін-қолын беріп,
Осыншама ел жинап,
Інім ҚЛтегін
Қолың айтыс болды

Бұдан кейін оқиғаның аяқталуына, ҚЛтегін батырды тұрғыт жері үшін ерлікпен шайқастың аяқталуына қырысқандығын айтады. Батыр соңғыларға және табылған аштарға қарсы тан майдан ашылады. ҚЛтегін он жасында ер атанады:

Он жаста текті шешемнің бағына
Інім ҚЛтегін ер атанды.

Бұдан кейінгі жолда ҚЛтегіннің соңғыларға қарсы қырысқандығын, Табашты бес мың ұскерімен болғанын соңғысы жыр болады. Мұнда "ҚЛтегін жауға жалғыз қымтылды" деген сөз бар. Ол жауды жеңіп, қырыстарын қолға түсіреді. Сонымен, алтыншы хикаяның екінші топтамасында ҚЛтегіннің тұрғыт жері үшін жергізген аңды шайқастары жырланады. Ал топтаманың ортасында ҚЛтегіннің теңдесі жоқ зор маңтанышпен айтылған. Сонымен бірге тижесінде тұрғыт елінің егемендігін алып, дербес халық болғандығы баяндалады:

Еліміз қайта ел болды,
Халқымыз қайта халық болды.

"ҚЛтегін" жырдың бірінші хикаялары- тұрғыт елді, соңғы, оқиғаның, т.б. соңғысы. ҚЛтегіннің тайсалмай сол аңды майдандарда қырысқандығын Еркін, қырысқандығын Тұрғыт, аздарды елге бері сияқты жаулармен жекпе-жек арпалысы суреттеледі. Жырда ҚЛтегін тұрғыт елінің "тұрғыт бір ұшындағы" барлық жауды жеңіп, елде тыныштық, бейбітшілік орнатады.

Жыр соңында ҚЛтегіннің елде бір кілт тұрғыт халқының қайта айтырып, аза тұтқандығын, оны жоққа тап-жерлеу салғанатына қолының тұрғыт бір ұшынан қырысқандығын, батырлар, тас қайта ашатын шеберлер, табылған батырлар, бектер, т.б. келгені айтылды.

II. Мағынаны тану

КҮЛТЕГІН ЕСКЕРТКІШІ

“Күлтегін” жазуы – Түрік қағандығының қолбасшысы, қоғам және мемлекет қайраткері, Құтылық қағанның кенже ұлы Күлтегін батырдың (684 – 731) ерлік істері туралы құлыптасқа ойылып жазылған эпикалық шығарма. Күлтегін қабіріне қойылған ескерткіште оның жауынгерлік жорықтары баяндалған. Күлтегін жайындағы шығармалардың авторы өз дәуірінің аса дарынды ақыны, көрнекті қоғам қайраткері Иоллығ Тегін еді. “Күлтегін” жыры елдің ішкі бірлігін жыр еткен түркілердің баға жетпес көркем туындысы. Ғылымда бұл жазуларды “руна”, яғни “сыры ашылмаған, құпия” жазулар деп атап кетті. 1893 жылы Дания ғалымы Вильгелм Томсен осы жазуларды оқудың кілтін тапқанын, алғашқы оқыған сөзі “төңірі” және түрік сөзі екенін жұртшылыққа хабарлады.

Күлтегін ескерткіші. Өлемдік өркениеттің асыл қазынасы, түркі халықтары мәдениетінің ортақ мұрасы, символы Күлтегін

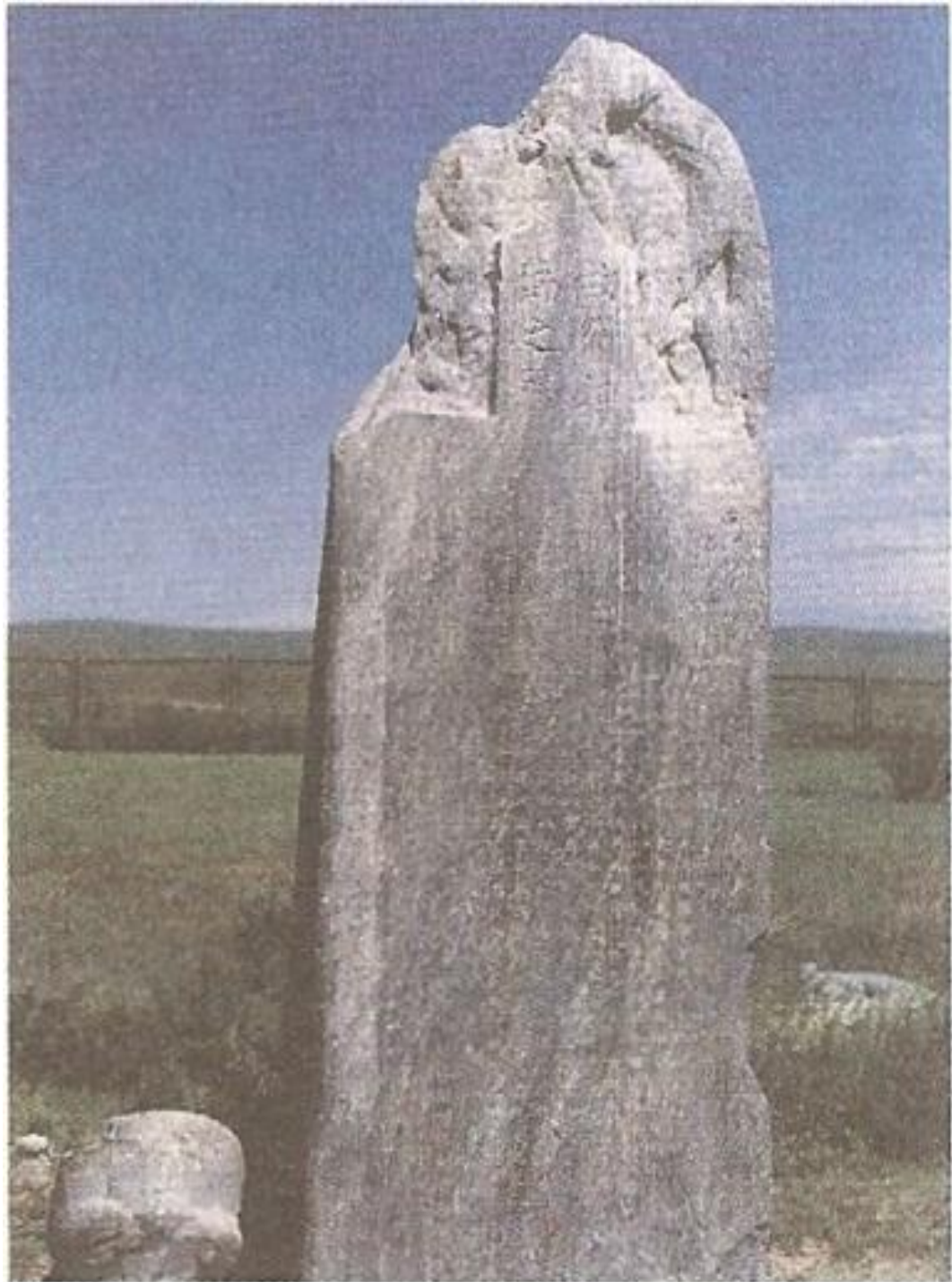
ескерткішінің дәл қайталанған көшірмесі – елордамыз Астана қаласындағы Еуразия университетінің үлкен залына қойылды.

*Күлтегін жазуы —
ежелгі түркі жазба
ескерткіші.*

*Моңғолиядағы
Қарабаласаған
қаласының қираған
орнынан солтүстікке
қарай 40 км жерге, Орхон
өзені бойындағы Эрдени
Цзу монастырының (8
ғасыр) жанына
орнатылған.*

*Ескерткіштің биіктігі
3,15 м., ені 1,34,
қалыңдығы 0,41 м.*

Жырда ы кейіпкерлер

Елтеріс
Анан

Көптегінін әкесі. Көптегінін ірінін бұйрығымен Елбілге анадан туған. Әйелі-Ана май ана. Олардан Көптегінін діниеге келеді.

Білге
Анан

Анаан хан болған соң, билікке Білге Анаан келеді. Ол Көптегінін екінші анасы. Жырда ақан ақыл иесі, батыр ретінде суреттеледі.

Көптегінін
батыр

Жырдың бас кейіпкері. Әкесі Елтеріс Анаан. Көптегінін анасы Анаан ханмен бірге өскенді жалғастырады. Он Алты жасынан бастап 23 рет соғысып, өз елін тауаштардың езгісінен құтқарады.

Тонқоқ

Білге Анаанның кезінде тәубе би болған. Оның әйелі атасы. Елтеріс, Анаан, Білге-Ана ханның ақылшысы болған, жырау. Таспа ойып жаздырған да Тонқоқ, кей деректерде Иолытегінін деп айтылады.

• Назарларыңызға
Рахмет!

